

Θ Ε Μ Α Τ Α
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
Έρη Σταυροπούλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Θανάσης Αγάθος
Λητώ Ιωακειμίδου
Γιάννης Ξούριας

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Η έννοια του δικτύου
στη μελέτη της λογοτεχνίας.
Μια υπόθεση εργασίας

ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ

Η ΜΙΚΡΗ αυτή συμβολή αφιερώνεται στην αγαπημένη μας φίλη και συνάδελφο Έρη Σταυροπούλου, που μας άνοιξε νέες προοπτικές με τις υποδειγματικές μελέτες της για την πεζογραφία του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού και που στάθηκε πάντα θετική δίπλα μας, με κέφι και άπλετη δημιουργική διάθεση, τόσο στο πλαίσιο της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας (είτε ως μέλος του ΔΣ είτε ως απλό μέλος της Εταιρείας) όσο και στις πολλές επιστημονικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες στις οποίες συνυπήρξαμε.

Το σύντομο κείμενο που ακολουθεί απηχεί το σκεπτικό ενός μικρού ερευνητικού έργου, που είχε ενταχθεί στο πλαίσιο ενός γενικότερου προγράμματος του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Αντικείμενο του προγράμματος ήταν η μελέτη ερευνητικών δεδομένων υπό το πρίσμα της έννοιας του “δικτύου”, με στόχο την ψηφιακή απεικόνιση στον χώρο, σε διαδραστικό και διαχρονικό χάρτη, των ποικίλων δικτυώσεων και επαφών του ελληνισμού από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή. Το συγκεκριμένο ερευνητικό έργο αφορά στη διερεύνηση της έννοιας του δικτύου στην ελληνική λογοτεχνία του 20ού αιώνα, με πρώτο, πιλοτικό και πειραματικό, στόχο να μελετηθούν οι κάθε λογής δικτυώσεις των λογοτεχνών του μεσοπολέμου.

Η έννοια του δικτύου προέρχεται από τις κοινωνικές επιστήμες και προϋποθέτει τη σταθερή επικοινωνία και την οργανωμένη συνεργασία μεταξύ ατόμων ή οργανισμών, συνήθως στοχευμένη σε έναν κοινό σκοπό, είτε αυτός είναι ιδεολογικός, πολιτικός, είτε είναι οικονομικός ή άλλος. Ως δίκτυο συνήθως θεωρείται «ένα σύνολο αντικειμένων συνδεδεμένων μεταξύ τους μέσω αμοιβαίων ανταλλαγών υλικού και πληροφοριών».¹ Η έννοια του δικτύου προϋποθέτει, συνεπώς, μια σταθερή ροή πληροφοριών, δηλαδή μια κανονικότητα και συστημικότητα. Μέσα σε μία τέτοιου τύπου αντίληψη, το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο, σε ποιο βαθμό δηλαδή και με ποιο τρόπο, η έννοια του δικτύου θα μπορούσε να συμβάλει στη μελέτη της λογοτεχνίας, στη μελέτη των λογοτεχνικών φαινομένων ή γενικότερα στη μελέτη φαινομένων παιδείας, διάδοσης ιδεών και ιδεολογιών, στη μελέτη κίνησης πνευματικών ρευμάτων.²

Η λογοτεχνία, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει, βρίσκεται στον αντίποδα της έννοιας του δικτύου. Η λογοτεχνία δηλαδή δεν θα ήταν λογοτεχνία αν δεν στηριζόταν στην ανεξαρτησία, στην ελευθερία της έκφρασης και στον αυθορμητισμό, στην πολυσημία, στην υπαινικτικότητα του λόγου, δηλαδή σε μία, κατά το δυνατόν, μη συστημική βάση. Στην αντίπερα όχθη, ένα δίκτυο, είτε είναι δίκτυο μεταξύ ατόμων, είτε ομάδων ή και οργανισμών, δεν είναι ποτέ εντελώς ανεξάρτητο αφού εμπεριέχει την έννοια της συντεταγμένης ομάδας και της συλλογικότητας. Στο δίκτυο, τουλάχιστον έτσι όπως το αντιλαμβάνονται οι κοινωνικές επιστήμες και οι θεωρίες της πληροφορίας, η πολυσημία της έκφρασης, θεμελιακό χαρακτηριστικό της λογοτεχνίας, δεν έχει και τόσο σημαντική θέση, αφού αυτό που προέχει είναι

1. Daniel Parrochia, *Philosophie des réseaux*, PUF, Παρίσι 2003, σ. 31 και σε επιμέλεια του ίδιου βλ. τον συλλογικό τόμο *Penser les réseaux*, Champ Val-lon, 2001. Βλ. επίσης, Gudrun Pehn, *La mise en réseau des cultures. Le rôle des réseaux culturels européens*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 1999, σ. 10-20.

2. *Réseaux de l'esprit en Europe des Lumières au XIXe siècle. Actes du colloque international de Coppet* (2003) réunis par Wladimir Berelowitch et Michel Porret, Droz, Genève 2009. Για τα όρια και τις προϋποθέσεις της έννοιας του δικτύου ως αναλυτικού εργαλείου στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες βλ. Pierre Musso, *Critique des réseaux*, PUF, Paris 2003. Βλ. επίσης του ίδιου, *Réseaux et société*, PUF, Paris 2003.

η καθαρότητα του μηνύματος. Επίσης, το δίκτυο δεν αντέχει εύκολα τον δημιουργικό αυθορμητισμό, γιατί κάτι τέτοιο θα μπορούσε να διαταράξει την ίδια του τη συνοχή και τη σταθερότητα της λειτουργίας του.

Σύμφωνα με ένα τέτοιο σκεπτικό, η έννοια του δικτύου για την κατανόηση και τη μελέτη της λογοτεχνίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ασύμβατη με την ίδια τη λογοτεχνική πράξη και το λογοτεχνικό κείμενο. Κι αυτό γιατί η έννοια του δικτύου παραπέμπει κυρίως σε εξωλογοτεχνικές πραγματικότητες, παραπέμπει δηλαδή στις εξωτερικές συνθήκες της λογοτεχνικής δημιουργίας, στο πλαίσιο και ενδεχομένως και στις προϋποθέσεις της λογοτεχνικής δημιουργίας, αλλά όχι στη λογοτεχνική δημιουργία αυτή καθαυτή.³

Το δίλημμα βέβαια είναι παλιό. Το ζητούμενο της καθαρόαιμης φιλολογικής ανάλυσης δεν είναι πια αυτοσκοπός, η εποχή δηλαδή κατά την οποία κυριαρχούσε το ίδιο το λογοτεχνικό κείμενο ανεξάρτητα από τις συνθήκες μέσα στις οποίες είχε δημιουργηθεί, η εποχή που είχε καταδικάσει σε θάνατο ακόμα και τον ίδιο τον συγγραφέα - δημιουργό του κειμένου έχει πια περάσει. Τώρα, οι μελετητές και οι ιστορικοί της λογοτεχνίας έχουν αναθεωρήσει τα μεθοδολογικά τους εργαλεία και έχουν προχωρήσει σε πιο σύνθετες προσεγγίσεις. Είναι σαφές ότι υιοθετώντας μια τέτοια εξωλογοτεχνική οπτική η λογοτεχνία μελετάται ως φαινόμενο της κοινωνίας και του πολιτισμού, άρα ως τεκμήριο για την πολιτισμική ή και την κοινωνική ιστορία. Σε μια τέτοια προοπτική, θα μπορούσαμε να μελετήσουμε την απήχηση της λογοτεχνίας γενικά ή και ορισμένων λογοτεχνικών έργων ειδικά σε μια μερίδα πληθυσμού ή και σε περισσότερες της κοινωνίας.

Η εξωλογοτεχνική αυτή οπτική μπορεί όμως παράλληλα να φωτίσει και την ίδια τη λογοτεχνία, εάν θέλουμε να θυμηθούμε ότι το κάθε κείμενο έχει και συγγραφέα και ότι ο συγγραφέας αυτός προέρχεται και κινείται μέσα σε ένα πολιτισμικό και κοινωνικό πλαίσιο. Θα μπορούσαμε, έτσι, να αγγίξουμε ζητήματα που αφορούν τη λαϊκή λογοτεχνία, τη λογοτεχνία του Τύπου, ζητήματα που άπτονται της έννοιας της ελίτ ή και της διανόησης, την έμφυλη λογοτεχνία, τον τρόπο σύνθεσης των λογοτεχνικών κειμένων, τις συζητήσεις για τις

3. Daphné de Marneffe, Denis Benoît, *Les réseaux littéraires*, Edition Le Cri, Bruxelles 2006.

έννοιες αλλά και άλλα ζητήματα που άπτονται της συγγραφής κ.λπ. Η δημιουργία δηλαδή του λογοτεχνικού κειμένου, η δημοσιοποίησή του, η διακίνησή του, η διάχυσή του, δεν μπορεί παρά να εξαρτάται από μια συστημική και οργανωμένη πραγματικότητα: την πραγματικότητα των ιστορικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών (εκδοτικοί οίκοι, περιοδικά, θεσμοί) καθώς επίσης και την πραγματικότητα των κοινωνικών αλλά και επαγγελματικών συναναστροφών, της ιδεολογικής συνάφειας, της κοινωνικής και διανοητικής αποδοχής του κάθε έργου.⁴ Οι δικτυώσεις αυτές ορίζουν και τους δρόμους της διακίνησης της πληροφορίας και, βέβαια, τους δρόμους των πολιτισμικών μεταφορών,⁵ τους δρόμους των ποικίλων διαμεσολαβήσεων και τους δρόμους της μετάδοσης της γνώσης. Οι πολιτισμικές μεταφορές προϋποθέτουν και το δίκτυο της επικοινωνίας: έτσι ανατρέπονται οι στερεοτυπικές αναπαραστάσεις, έτσι πραγματοποιούνται οι νέες επιλογές και οι ωσμώσεις.⁶

Η πολιτισμική ιστορία αντλεί την τεκμηρίωσή της μεταξύ άλλων και από τα λογοτεχνικά κείμενα και τα χρησιμοποιεί ως ιστορικές πηγές. Κατά τον ίδιο τρόπο, η μελέτη των λογοτεχνικών κειμένων δεν μπορεί παρά να στηρίζεται και σε δεδομένα της Ιστορίας, της πολιτισμικής ιστορίας, αλλά και της κοινωνίας γενικότερα. Θα μπορούσαμε μάλιστα να παρατηρήσουμε ότι από τη στιγμή που η ιστοριογραφία αντιμετώπισε τον ιστορικό λόγο ως ένα ακόμη αφή-

4. Στο πλαίσιο αυτό κινούνται και οι μελέτες της Έρης Σταυροπούλου, η οποία πάντα εμπλουτίζει τη φιλολογική ματιά με τα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρώιμη και υποδειγματική μελέτη της *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1987.

5. Για τη θεωρία των πολιτισμικών μεταφορών, βλ. το εμβληματικό έργο των M. Espagne & M. Werner (επιμ.), *Transferts, les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*, Paris, Éd. Recherche sur les civilisations, 1988. Επίσης, τις μελέτες του M. Espagne, *Les Transferts culturels franco-allemands*, PUF, Paris 1999. M. Espagne, «La notion de transfert culturel», *Revue Sciences/Lettres*, 1 | 2013, <http://rsl.revues.org/219>; DOI: 10.4000/rsl.219.

6. Hans-Jürgen Lüsebrink, «Les transferts culturels: théorie, méthodes d'approche, questionnements», στο Pascal Gin, Nicolas Goyer, Walter Moser (eds.), *Transfert. Exploration d'un champ conceptuel*, Les Presses de l'Université d'Ottawa, Ottawa 2014, σ. 30-32.

γημα - κατασκευή,⁷ το λογοτεχνικό αφήγημα διεκδίκησε κι αυτό τη θέση του ως μια πηγή, έστω και ιδιάζουσα, αλλά πολλές φορές αποκαλυπτική, για την ιστορία των ιδεών και την πολιτισμική ιστορία. Παράλληλα, η ανάπτυξη των κοινωνικών επιστημών συνέβαλε κι αυτή με τη σειρά της στο να ανανεωθούν τα μεθοδολογικά εργαλεία της πολιτισμικής ιστορίας αλλά και της μελέτης της λογοτεχνίας. Εν κατακλείδι, η έννοια του δικτύου και η χαρτογράφησης του δεν είναι και τόσο ασύμβατη με τη μελέτη της λογοτεχνίας, ιδίως αν αντιληφθούμε τη λογοτεχνία όχι μόνο ως μία μοναχική εσωστρεφή δημιουργική δραστηριότητα αλλά και ως φαινόμενο πολιτισμού, ως φαινόμενο της κοινωνίας και της πολιτισμικής ιστορίας, ως πεδίο επικοινωνίας και ποικίλων ωσμώσεων και ως δείκτη της ιστορίας των ιδεών.

Η έννοια του δικτύου αποκτά έτσι ένα άλλο περιεχόμενο και πολύ μεγαλύτερο εύρος,⁸ αλλάζει δηλαδή η αντίληψη που έχουμε για το δίκτυο όχι πια τόσο, ή όχι πια μόνο, ως ένα προκαθορισμένο και οριοθετημένο σχετικά κλειστό σύστημα επικοινωνίας, αλλά ως μια ανοικτή και πολυφωνική διασύνδεση που οδηγεί σε ποικίλες ωσμώσεις, επιδράσεις, αντιδράσεις και φυσικά πολιτισμικές μεταφορές. Έχει μάλιστα επισημανθεί ότι ακριβώς αυτός ο πιο ανοικτός χαρακτήρας του δικτύου ως αγωγός πολιτισμικών μεταφορών επιτρέπει και καλλιεργεί τη λογοτεχνική δημιουργία, αναζητά την πρωτοπορία και την ανανέωση και επιτρέπει τη φαντασία.⁹

7. Βλ. ενδεικτικά Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007. Η απόδοση «χρονικής συνοχής και αφηγηματικής συνάφειας» στο άμορφο συνεχές του παρελθόντος, που πραγματοποιεί η Ιστορία, θεωρείται ότι προσομοιάζει με τη λογοτεχνική αφήγηση. Η Ιστορία, όπως υποστηρίζεται, είναι και λογοτεχνικό τεχνούργημα (artifact), οπότε μπορεί να θεωρηθεί και ως μυθοπλασία και ως αναπαράσταση της πραγματικότητας.

8. «Les réseaux d'opinion», *Les idées en mouvement. Perspectives en histoire intellectuelle et culturelle du Canada*, sous la direction de Damien-Claude Bélanger, Sophie Coupal, Michel Ducharme, Les Presses de l'Université Laval, Laval 2004, σ. 204. «Tant que le concept de réseau est associé à celui d'échanges multifformes et polyphoniques, les observations sont susceptibles d'enrichir l'interprétation de toute histoire littéraire désireuse de dépasser la taxinomie facile et l'abus de paradigmes qui figent les processus créateurs», σ. 209.

9. Manon Brunet, «Prolégomènes à une méthodologie d'analyse des réseaux littéraires. Le cas de la correspondance de Henri-Raymond Casgrain», *Voix et images*, vol. 27, no 2 (80), hiver 2002, σ. 216-237. Αφιέρωμα: *La sociabilité littéraire*, επιμ. Pierre Rajotte, Max Roy, σ. 217.

Το δίκτυο στη μελέτη της λογοτεχνίας στόχο έχει να αναδείξει το πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργούνται και διακινούνται τα λογοτεχνικά έργα, καθώς και τις πραγματικές προϋποθέσεις τους. Το δίκτυο μπορεί έτσι να αφορά και να αναδεικνύει σταθερές σχέσεις και επαφές, κοινούς στόχους και δράσεις, επίσης φιλίες, γνωριμίες, συνεργασίες, κοινές και παράλληλες αναγνώσεις αλλά και παντός είδους περιέργειες που διατυπώνονται και ανταλλάσσονται μέσα από τις αλληλογραφίες, τα ημερολόγια ή και άλλους τρόπους επικοινωνίας.¹⁰ Στον τομέα της λογοτεχνίας, η μελέτη των δικτύων μπορεί να αναδείξει¹¹ τις κινητήριες δυνάμεις των λογοτεχνών και τους κοινούς χώρους δραστηριοποίησής τους.¹² Και ως φορείς του δικτύου εδώ νοούνται όχι μόνο άτομα, αλλά και ομάδες ατόμων και βέβαια θεσμοί (πανεπιστήμια, σωματεία και σύλλογοι, περιοδικά κ.λπ.). Για παράδειγμα, η εκάστοτε διαπιστωμένη και συστηματική διασύνδεση περιοδικών μεταξύ τους, ή η συστηματική επικοινωνία μεταξύ λογοτεχνών, έτσι όπως προκύπτει κυρίως από τις αλληλογραφίες τους, δημοσιευμένες και ανέκδοτες, αλλά και από το υπόλοιπο αρχειακό υλικό, μπορεί να συνιστούν σημαντικά και εύγλωττα δίκτυα σχέσεων και επαφών, που λειτουργούν ως αγωγοί ιδεών και λογοτεχνικών - πνευματικών ρευμάτων, ακόμη και ως αγωγοί διάχυσης και πρόσληψης λογοτεχνικών έργων στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Στο πλαίσιο αυτό, κεντρικές έννοιες προβληματισμού είναι από τη μια πλευρά η έννοια της συσπείρωσης (της ομάδας), των συσπειρώσεων δηλαδή των λογίων και λογοτεχνών συνήθως γύρω από περιοδικά ή εφημερίδες· από την άλλη πλευρά, οι δικτυώσεις, οι επαφές δηλαδή των ομάδων αυτών με άλλες ομάδες, με κοινά ενδιαφέροντα και παρόμοιους προβληματισμούς. Στην προβληματική των συσπειρώσεων και των δικτύων, αντικείμενο διερεύνησης είναι επίσης και η έννοια της φιλίας και της

10. Βλ. σχετικά *Sociabilités intellectuelles. Lieux, milieux, réseaux*, ed.: Nicole Racine, Michel Trebitsch. *Les Cahiers de l'IHTP*, CNRS, no. 20, mars 1992.

11. «L'observation des réseaux peut jouer un rôle utile et considérable dans la mise en contexte des faits et des œuvres littéraires», Alain Viala, «Conclusion», στο Daphné de Marneffe et Benoît Denis (eds.), *Les réseaux littéraires*, Bruxelles, Le Cri / CIEL, 2006, σ. 266-267.

12. Manon Brunet, «Prolégomènes à une méthodologie d'analyse des réseaux littéraires», σ. 218.

κοινωνικότητας, που άρχισε να μελετάται στον ευρωπαϊκό χώρο πριν λίγα μόλις χρόνια¹³ και που οδηγεί στην έννοια της ανταλλαγής και της αλληλεπίδρασης καθώς και στην έννοια της ταυτότητας. Η φιλία και η κοινωνικότητα είναι έννοιες κλειδιά για τη μελέτη πολιτισμικών φαινομένων, για την ανάδειξη όλων εκείνων των παραμέτρων που συμβάλλουν στη συγκρότηση ομάδων και στη διαμόρφωση κοινών αντιλήψεων.

Οι ποικίλες συσπειρώσεις και δικτυώσεις στην ουσία αποκαλύπτουν την αναζήτηση ταυτότητας και την προσπάθεια ιδεολογικού και πνευματικού αυτοπροσδιορισμού μέσα σε κοινά κοινωνικά και πνευματικά συμφραζόμενα. Έτσι, αντικείμενο προβληματισμού είναι φυσικά το ιδεολογικό και πνευματικό υπόβαθρο των συσπειρώσεων αυτών, οι εκπεφρασμένοι στόχοι τους και οι δραστηριότητές τους πάντα στο γενικότερο ιστορικό και πνευματικό πλαίσιο, και γενικότερα η θέση τους αναφορικά με την πνευματική ζωή της εποχής τους. Στόχος είναι βέβαια η συγκριτική ανάλυση των κειμένων που συγκροτούν τις δικτυώσεις αυτές (μεταξύ των περιοδικών ή και στο εσωτερικό της αλληλογραφίας), η σφαιρική και πολυεπίπεδη προσέγγισή τους. Σε διαφορετική περίπτωση, είναι σαφές ότι η μελέτη των πολιτισμικών αυτών δικτύων παραμένει ένα αντικείμενο μεν πολιτισμικής ιστορίας, κατά κύριο λόγο εξωφιλολογικό.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, δίκτυο θα μπορούσε, για παράδειγμα, να θεωρηθεί ο κύκλος των λογοτεχνών της γενιάς του 1880, λόγω των σταθερών διασυνδέσεων μεταξύ τους όχι μόνο γύρω από περιοδικά αλλά και γύρω από θεσμικούς φορείς της εκπαίδευσης (υπουργείο Παιδείας αλλά και φορείς ιδιωτικής πρωτοβουλίας, σωματεία και εταιρείες με πρωταρχικό στόχο την εκπαίδευση). Επίσης, δίκτυο θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί ο κύκλος των λογοτεχνών και καλλιτεχνών του βορειοανατολικού Αιγαίου, κυρίως λόγω της δημιουργίας του κινήματος «Λεσβιακή άνοιξη» και των διασυνδέσεων των μελών της ομάδας μεταξύ τους. Ακόμη, ο κύκλος αριστερών διανοουμένων κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Τελικά, στην ουσία, η έννοια του δικτύου χαρτογραφεί τους δρόμους που δημιουρ-

13. Michel Lacroix, «La plus précieuse denrée de ce monde, l'amitié'. Don, échange et identité dans les relations entre écrivains», *Contextes*, 5 (2009), σ. 2.

γούνται για τις πολιτισμικές μεταφορές και για τη διαμόρφωση της πολιτισμικής φυσιογνωμίας και ταυτότητας της κάθε ομάδας.¹⁴

Στο πλαίσιο αυτό, θεωρήσαμε ότι ένα ενδεικτικό παράδειγμα για τη μελέτη του δικτύου ως μεθοδολογικού και ερμηνευτικού εργαλείου θα μπορούσε να είναι το δίκτυο των λογοτεχνών του μεσοπολέμου, τόσο εκείνο των λογοτεχνών του βορειοανατολικού Αιγαίου όσο και εκείνο, λίγο μεταγενέστερο, των λογοτεχνών του αθηναϊκού κέντρου.

Η υπόθεση εργασίας ήταν η ακόλουθη: οι λογοτέχνες του μεσοπολέμου, που συγκροτούν τη γνωστή Γενιά του τριάντα, αλλά και οι λογοτέχνες που κινούνται γύρω από τον αθηναϊκό, κυρίως, σκληρό πυρήνα της Γενιάς, φέρονται, και σωστά, να έχουν ως χαρακτηριστικό τους την «επιθυμία για το Μοντέρνο», όπως έχει σημειωθεί.¹⁵ Αν όχι ακριβώς τη ρήξη με την παράδοση, πάντως την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συνάφεια, την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συμπόρευση με την ευρωπαϊκή λογοτεχνική διάνοηση, με τα ξένα, ευρωπαϊκά κατά κύριο λόγο, ρεύματα ιδεών, τέχνης και λογοτεχνικής γραφής. Το κατά πόσο πράγματι ισχύει κάτι τέτοιο, όχι μόνο ως επιθυμία, αλλά και ως ευδωση της επιθυμίας αυτής, και σε ποιο ποσοστό, φυσικά φανερώνεται από το ίδιο το έργο των λογοτεχνών, από τα λογοτεχνικά τους κείμενα. Ποιες όμως ήταν πράγματι οι σχέσεις των λογοτεχνών του μεσοπολέμου, τόσο μεταξύ τους όσο και η εξοικειώσή τους με το εξωτερικό; πόσο είχαν πράγματι οι ίδιοι επαφή με την καθημερινή ζωή, με τα πρόσωπα άλλων χωρών, με τις ιδέες άλλων λαών; Η επαφή τους με το μοντέρνο, για παράδειγμα, γινόταν μόνο μέσω των κειμένων; ή και μέσω προσωπικών επαφών;

Στόχος του προγράμματος ήταν, συνεπώς, να καταγραφούν οι αναφορές των λογοτεχνών του μεσοπολέμου σε πρόσωπα και κείμενα της ελληνικής και ξενόγλωσσης λογοτεχνίας, της φιλολογικής και πνευματικής ζωής γενικότερα, καθώς και η επικοινωνία που δια-

14. Τα θέματα αυτά διερευνά το ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου του Stanford, *Mapping the Republic of Letters* <http://republicofletters.stanford.edu/#> Το πρόγραμμα αυτό μάλιστα εφαρμόζει την έννοια του δικτύου και διερευνά τις διασυνδέσεις των λογοτεχνών, των φιλοσόφων, των λογίων και διανοουμένων ξεκινώντας ήδη από την περίοδο του Διαφωτισμού, από τον 18ο δηλαδή αιώνα και ύστερα.

15. Τάκης Καγιαλής, *Η επιθυμία για το μοντέρνο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

τηρούσαν μαζί τους. Στο πλαίσιο αυτό, πολύ επιγραμματικά, επικεντρωθήκαμε σε εκδεδομένες αλληλογραφίες και ημερολόγια λογοτεχνών του μεσοπολέμου και προσπαθήσαμε να καταγράψουμε όλες τις αναφορές σε πρόσωπα, με τα οποία είτε συναντήθηκαν οι ίδιοι είτε γνώριζαν είτε απλώς ανέφεραν στα κείμενά τους. Καταγράψαμε επίσης όλες τις αναφορές στα διαβάσματά τους, σε κείμενα και συγγραφείς.¹⁶ Συγκροτήθηκε έτσι μια πλούσια ανθρωπογεωγραφία γνώσεων, συναναστροφών, ποικίλων δηλαδή δικτυώσεων, η οποία μπορεί να αναδείξει πυκνώσεις και αραιώσεις στοιχείων και πληροφοριών, εξελικτικές πορείες, μετακινήσεις και συναναστροφές.

Κυρίως βασιστήκαμε σε εκδεδομένες αλληλογραφίες και ημερολόγια, με το σκεπτικό ότι μια αλληλογραφία συνιστά από μόνη της ένα δίκτυο επαφών και γνωριμιών, αποκαλύπτει προτιμήσεις και σχεδιασμούς, φανερώνει την εμβέλεια των προσώπων, τις ποικίλες διασυνδέσεις τους και τα ενδιαφέροντά τους. Ένα πολύ σημαντικό εργαλείο για την ανασύσταση και την κατανόηση των πνευματικών φαινομένων είναι, άλλωστε, η διασύνδεση του ατομικού με το συλλογικό και η μελέτη των κάθε λογής τεκμηρίων που μας αποκαλύπτουν τη διασύνδεση αυτή. Οι επιστολές, το δοκίμιο, το ημερολόγιο, όπως και κάθε άλλο κείμενο τέτοιου τύπου, αποτελούν τεκμήρια της καθημερινότητας που επιτρέπουν να συλλάβουμε τον παλμό μιας εποχής, τον αέρα που ανέπνεαν οι άνθρωποί της, τις πνευματικές και άλλες ανησυχίες τους. Έτσι, από τις ατομικές εκδηλώσεις, όπως προκύπτουν από τις πηγές, οδηγούμαστε στην ορθότερη και συνολικότερη εκτίμηση των συλλογικών φαινομένων. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τις αλληλογραφίες και το αρχειακό υλικό εκδοτών ή και εκδοτικών οίκων, των φορέων δηλαδή και των θεσμών που κρύβονται πίσω από τις ατομικές προσπάθειες και φιλοδοξίες λογοτεχνών και διανοουμένων.¹⁷

16. Στο πρόγραμμα εργάστηκαν και αποδελτίωσαν υλικό οι φοιτήτριες Κωνσταντίνα Λιανού, Βικτωρία Τοτόση, Φωτεινή Τσώνη, Ελένη Χριστοπούλου, και ο μεταπτυχιακός φοιτητής Νέαρχος Κουρσάρος, που εργάστηκε κοντά μας με πρόγραμμα Erasmus από την Κύπρο. Η συμβολή όλων τους υπήρξε καθοριστική στη διεκπεραίωση του προγράμματος και θα ήθελα και από εδώ να τους ευχαριστήσω θερμά. Θα ήθελα επίσης να σημειώσω ότι το πρόγραμμα δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά συνεχίζεται, πάντα, στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ.

17. Τη σημασία των προσωπικών απομνημονευματικών και επιστολογραφικών κειμένων, όπως και του αρχειακού υλικού για τη φιλολογική μελέτη, είχε

Η χαρτογράφηση, συνεπώς, των ποικίλων επαφών και δικτυώσεων των λογοτεχνών του μεσοπολέμου ήταν η αρχική ιδέα για τη διερεύνηση της έννοιας του δικτύου ως μεθοδολογικού εργαλείου στην Ιστορία της λογοτεχνίας και στην Ιστορία των ιδεών. Το συγκεκριμένο ερευνητικό έργο, με βάση τη λογοτεχνική δημιουργία, τα ημερολόγια και άλλα προσωπικά κείμενα, με βάση επίσης την αρθρογραφία των λογοτεχνών του μεσοπολέμου, θέλησε να αναπαραστήσει και να τοποθετήσει στον χώρο, κατά έναν πειραματικό και ενδεικτικό τρόπο, τις δικτυώσεις, τις επαφές και τις διασυνδέσεις τους, θεωρώντας ότι λειτούργησαν ως αγωγοί κίνησης ιδεών, πολιτισμικών μεταφορών και διαμόρφωσης πολιτισμικής ταυτότητας. Η ευρετηρίαση ονομάτων και έργων, έτσι όπως προκύπτει από την καταχώριση πληροφοριών σε Βάση Δεδομένων, συνεπικουρούμενη από την ήδη γνωστή και δημοσιευμένη βιβλιογραφία και από τα σχετικά με το θέμα Ευρετήρια, μπορεί να προσφέρει μια ευρεία και συνθετική εικόνα των διασυνδέσεων των Ελλήνων λογοτεχνών με το εξωτερικό, των προϋποθέσεων της λογοτεχνικής τους δημιουργίας και της διαμόρφωσης μιας γενικότερης άποψης για τη νεοελληνική πολιτισμική ταυτότητα.

αναδειξεί από νωρίς η Έρη Σταυροπούλου. Ενδεικτική είναι μία από τις τελευταίες της δημοσιεύσεις, η υποδειγματικά σχολιασμένη έκδοση του *Μαύρου Φακέλου* του Γιάννη Μπεράτη, Ερμής, Αθήνα 2015.